

ԹԻԻՐՔԻԱՆ ԵՒ ԵՒՐՈՊԱՆ *)

Պատճեններ

Այն հարցը որով մենք այս երեկոյ պիտի զրադուենք, գուցէ շատերին թուայ առաջնակարգ կարևորութիւնից զուրկ՝ կամ առնուազն այրող այժմէութիւն չունեցող մի նիւթ: Բայց հաւատացած եղէք, որ ամեն վայրկեան նա կարող է դառնալ էական մեր երկրի արտաքին քաղաքականութեան համար: Այս կլուրում, որի անդամները միշտ կողմնակից են եղել ազատութեան և մարդասիրութեան, կայ արդեօք մի հատիկ մարդ, որ անտարբեր լինէր դէպի այն բոլորը, ինչ կատարոււմ է Մերձաւոր Արեւելքում: Այնքան էլ հեշտ չէ արևմուտքում ճշտութեամբ իմանալ իրողութիւնները: Թոյլ տուէք ինձ ուրեմն այս հակիրճ տեսութեան մէջ մի փոքր աւելի ծանրանալ փաստերի վրայ: Կարծու՞մ է, թէ մեր երկիրը ներկայումս աւելի պակաս է հետաքրքրուում արտաքին գործերով քան առաջ: Մեր մամուլը այժմ աւելի նուազ է զրադուում այդ խնդիրներով քան անցեալում, բացի սուր կրիզիսի ժամանակներից, երբ որեւէ խոշոր ընդհարում, ինչպէս ռուս-ճապոնականն է, դրաւում է ընդհանուր ուշադրութիւն: Ճշմարիտ է, որ մեր Անգլիայում կրթուած մարդիկ՝ զրադուած հասարակական և տնտեսական խոշոր խնդիրներով՝ այսօր աւելի սակաւ են ուշադրութիւն դարձնում արտաքին քաղաքականութեան վրայ, քան սրանից երեսուն, քառասուն կամ յիսուն տարի առաջ:

Արեւելեան հարցը, սրանից երեսուն-քառասուն, յիսուն տարի առաջ սակայն մի հին հարց էր: Մեզանից ոչ ոք չի կարող յիշել, թէ նա երբ էր նոր: Այս ծեծուած խնդրի մասին արդէն որքան հատորներ են գրուել: Սակայն նա շատ պարզ

*) Այս վերնագրի տակ Revue de Paris-ի մայիս 15 №-ում հրատարակուած է Ջէմա-Բրայսի մի քաղաքական ճառը, որ ակնհասոր անգլիացիին արտասանել է այս տարուայ մարտ 10/23-ին, Լոնդոնի Eighty Club-ում: Մենք տալիս ենք այս Թարգմանութիւնը մի քանի չնչին յապաւումներով:

է, թէ մարդ անկեղծօրէն կամենայ նրա իսկական բացատրութիւնը գտնել, որ հետեւեալն է. Արեւելեան Եւրոպայում և Արեւմտեան Ասիայում կայ ռազմասէր մարդկանց մի խումբ, որը մենք անուանում ենք թիւրք կառավարութիւն, և որը այն օրուանից՝ երբ դուրս է պրծել իր դեղին Ասիայի խորքերից, ուրիշ զրադմունք չի ունեցել, բայց եթէ կողոպտել և կոտորել իր տիրապետած ժողովուրդներին: Եւ այս մարդկանց (թիւրքերին) քաղաքակիրթ Եւրոպան ճանաչում է և վարում է հետները, որպէս մի քաղաքակիրթ պետութիւն: Մենք տանում ենք նրանց, կարելի է ասել նոյնիսկ, որ մենք պահպանում ենք նրանց, որովհետեւ Թիւրքիայի տէրերը՝ ապստամբութիւնների շնորհիւ դահընկէց կամ հարեանների արշաւանքներով հալածական՝ վաղուց հետէ անյայտացած կը լինէին, եթէ մեծ պետութիւնները այնքան եռանդով նրանց չպաշտպանէին:

Երկու խոշոր գծեր բնորոշում են թիւրքական պետութիւնը՝ նախ այն, որ նա ապրում է ոչ իր սեփական ոյժերով, այլ ուրիշ տէրութիւնների փոխադարձ նախանձով, և երկրորդ՝ որ երբեք չի կարողանում բարենորոգուիլ: Այսօր նա աւելի վատթար է քան XV-րդ դարում, որովհետեւ այն ժամանակ նա ունէր Սէլիմ և Սուլէյման սուլթանների նման մեծապէս օժտուած պետեր: Այժմ ոչ միայն այդ զօրախո միապետութիւնը չունի իր մէջ վերանորոգութեան որեւէ կարելիութիւն, այլ նոյնիսկ գտնուում է այնպիսի կացութեան մէջ, որ ոչ ոք նրան բարենորոգել չի կարող: Սա ամենքի համար ապացուցուած մի խնդիր է:

*
* *

Արեւելեան հարցի ներկայ փուլը, ֆազիսը սկսուած է XIX-րդ դարի սկզբներից և շարունակուած է մինչև այժմ: Յունական ապստամբութիւնը սկիզբ դրեց այն խոշոր տրագեդիային, որի ընթացքում ընկճուած ժողովուրդները մէկը միւսի յետևից Յունաստանը, Սերբիան, Րումինիան, Բուլղարիան, Կրետէն— ազատուեցին թիւրքական լծից և քաղաքակիրթ ազգերի շարքը բարձրացան: Մինչև Բերլինի Դաշնադրութիւնը այս ազատագրութիւնը շարունակ աճում էր, որպէս միակ խոչընդոտ ունենալով Եւրոպայի միջամտութիւնը յօգուտ Թիւրքիայի: Այս դրամայի նորագոյն յեղեղումը եղաւ Բելլինի դաշնագիրը 1878-ին: Ռուսները 1877-ին միջամտեցին տարուած մի մեծահոգի մղումով դէպի տառապող ցեղերը, ինչպէս և իրանց շահերի համար: Նրանք ջարդեցին թիւրքերին, անցան Բալկանը, Սան-Ստեֆանօյում, Կոստանդնուպոլսի դռների առաջ, նրանց թելադրեցին մի դաշնագիր, որով ազատուած էր Մակեդոնիան

համարեա ամբողջապէս, և որ տալիս էր Ռուսիային Փոքր-Ասիայի հայերի հովանաւորութիւնը: Լորդ Բիկոնսֆիլդի և լորդ Սալզբիւրիի Անգլիան ոչնչացրեց Սան-Ստեֆանօյի դաշնագիրը և Բերլինի դաշնագրով Մակեդոնիան վերստին դրեց Թիւրքիայի լծի տակ: Մակեդոնիան այնուհետև դարձաւ մի որս Թիւրքիայի ձեռքին, այս անողորմ հալածողի, որ երբէք չկատարեց խոստացուած բարենորոգումները, և որ երբէք չբռնադատուեց մեծ պետութիւններից: Քսան և հինգ տարի այսպիսի բեժիմ կրելուց յետոյ, ահա չորս տարի է, որ Մակեդոնիան ապստամբուած է, հայերը Ռուսաստանի առանձին հովանաւորութիւնից զրկուած՝ չստացան նաև Բերլինի դաշնագրով խոստացուած բարենորոգումները: Հինգ դարերից ի վեր այս ազգը դեռ երբէք այդպէս անողորմ կերպով չէր տանջուել քան 1872 թուից սկսեալ:

Այս քսան և եօթը տարուայ ընթացքում Եւրոպայում մեծամեծ փոփոխութիւններ առաջ եկան: Նախ և առաջ Անգլիայում: Մենք մի փոքր թողինք անգլիական շահերի այն եսասէր և բիրտ պաշտպանութեան ձևը, որը քիչ մնաց 1877-ին մեզ պատերազմ տանէր Թիւրքիայի պաշտպանութեան համար: Մեր ժողովուրդը երես դարձրեց այն ջինգօիզմից, որ այն ժամանակ մեծադղորդ աղմուկով պահանջում էր պաշտպանել այսպէս կոչուած անգլիական շահերը: Անգլիական շահեր՝ բայց հէնց Անգլիայի շահերի տեսակէտից անհրաժեշտ է շարունակ դէպի Պոլիս խաղացող Ռուսիայի ճանապարհին մանր տէրութիւններ, ինքնավար ժողովուրդներ ստեղծել: Հէնց այս էր Գլադստոնի պահանջածը, որի համար նա հռչակուեց որպէս ուսամոյ, համարեա մի դաւաճան: Բուլգարիայի քսան տարուայ պատմութիւնը լիովին կերպով չապացուցեց արդեօք, որ այդ քաղաքականութիւնը դեռ այն ժամանակից լաւագոյնն է եղել:

Այսօր Անգլիան աւելի քան երբ և իցէ քիչ ցանկութիւն ունի միջամտել Մերձաւոր Արևելքում: Մենք համարեա ամենքս համաձայն ենք, որ էլ չենք կարող յընդմի պատերազմը վերսկսել Թիւրքիայի պաշտպանութեան համար: Մենք տեսնում ենք, որ Թիւրքական գործերը աւելի նուազ կարեւորութիւն ունեն մեզ համար քան ինչ որ մենք կարծում էինք մինչև այժմ: Զգուշանանք սակայն չափազանցութիւններից և այս ուղղութեամբ, մոռացութեան չտանք մեր շահերի արժէքը արևելեան հարցի լուծման ժամանակ: Եթէ մենք կամենում ենք, որ մեր առևտուրի շրջանը չնեղանայ, պէտք է որ ազատ ժողովուրդներ բռնեն Սուլթանի մեռած կայսրութեան տեղը:

Երկրորդ փոփոխութիւնը Ռուսաստանի քաղաքականութեան մէջ է: Ալէքսանդր II-ի Ռուսաստանը պատերազմ սկըսեց արեւելքում քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու և հովանաւորելու համար: Նա հաւատացած էր, թէ դա իր առաջին պարտաւորութիւնն է: Ալէքսանդր II-ի մահը մի անիշխանականի ուժըով՝ ամեն ինչ փոխեց: Բուլղարիայի ցոյց տուած անկախութեան ձգտումները ընդդէմ իր ազատարար Ռուսիայի՝ պատճառ եղան, որ Պետերբուրգի քաղաքականութիւնը դարձաւ սակաւ մեծահոգի: Եւ երբ 1895—1896-ին լորդ Սալսբիւրին փորձեց Եւրոպայի միահամուռ գործակցութեամբ վերջ դնել Հայաստանի ջարդերին, նրա հանդէպ ցցուեց իշխան Լորանովը:

Ահա այստեղից առաջ եկաւ Հայաստանի և Մակեդոնիայի երկու տեսակ կացութիւնը (la double situation), մի կողմից նման իրար՝ իրանց ժողովուրդների տառապանքով, և միւս կողմից տարբեր իրարից ուրիշ պայմաններով: Մակեդոնական ինդիւրը բարդ է, և մեծ պետութիւնների ժրջութեամբ մթագնած: Հայկական հարցը պարզ և որոշ կը լինէր, եթէ մի կողմ թողնուէր քաղաքականութիւնը, և մարդկային տարրական իրաւունքները յարգուէին և թէ Եւրոպան ցանկանար միայն վերջ դնել այդ խայտառակութեանը:

* *

Վերցնենք նախ Մակեդոնիան: Այստեղ առաջին բարդութիւնն ստեղծում են երեք չորս ցեղեր, երկու-երեք կրօններ կամ եկեղեցիներ, որոնք մըցում են իրար հետ: Մի կողմ թողնելով Օտտոման թիւրքերը, Իսլամի միջոցով թիւրքացած տեղացիները, և մահմեդական ու քրիստոնեայ ալբանացիները, այնտեղ բուլղարը իշխում է համարեա ամեն տեղ, և բաւական խոշոր մեծամասնութեամբ: Յոյնը գերակշռող թիւ է կազմում միայն ծովափերին և հարաւ արեւմուտքում, իսկ սերբը հիւսիս-արեւմուտքում: Աւելացրէք այս հետաքրքիր և արդիւնաբերող փոքրիկ ժողովուրդը, կուցօ-վալախներին, լատինական ցեղից և համարեա բոլմանական լեզուով: Այս իրար հակառակ չորս ազգերը անհաշտ առեւտրութեամբ են բռնուած իրար դէմ: Իւրաքանչիւրն ունի կամ ուզում է ունենալ իր կղերը, իր եկեղեցին, իր դպրոցական կազմակերպութիւնը: Եւ այս ազգային եկեղեցիներից մէկն ու մէկից ծագում է և ընթացք առնում որևէ կուր, երեսուն տարուց ի վեր, լցնելով մեր թերթերը հեռագրերով: Հարկ է արդեօք ասել, որ թիւրքը, խորամանկ և նրբամիտ, աշխատում է խմորել և երկարացնել այդ կռիւները: Այդ ժամանակ պետութիւնները միջամտում են: Թիւրքիայի երկու

հարեանները, Ռուսաստանը և Աւստրիան, որոնք երկուով էլ սպասում են նրա ժառանգութեանը, հաւասար ասորժակով 2ԲՆԱպատել են մահամերձ հիւանդի անկողինը:

Ռուսիան՝ ինչպէս երևում է, իր յոյսը չի կորցրել մի օր տիրել Պոլիսը՝ և նա պատրաստ ունի ղինուորական խոշոր ոյժ թրքական սահմանի երկարութեամբ: Մանջուրիայի պատերազմը ներկայ դէպքում արժէք չունի: Այդ հեռաւոր երկիրը կապուած է Ռուսիայի հետ միմիայն երկաթուղու անվերջ գծերով, մինչդեռ Սև ծովի վրայ նրա դրութիւնը բոլորովին տարբեր է: Եթէ Ռուսաստանը մի կողմից յոյս ունի որևէ բան ձեռք բերել մօտաւոր կամ հեռաւոր ապագայում, նա միևնոյն ժամանակ լաւ գիտէ, որ ինքը պատրաստ չէ մի անմիջական տիրապետութեան համար ինչպէս և անկարող է վարել կրկնակի նոյնիսկ եռակի պատերազմ Աւստրիայի, Բուլղարիայի և Թիւրքիայի դէմ: Եւ անա թէ ինչպէս նա ցանկանում է statu quo պահպանել: Ներկայ անիշխանութիւնը, որ շարունակում է թուլացնել Թիւրքիան, և քրիստոնեաների կրած տառապանքները՝ մի օր կը տան ուռններին, երբ նրանք գտնեն ժամը յարմար, ըստ իրանց կամաց միջամտելու առիթ: Քանի դեռ գոյութիւն ունի Թիւրքական կառավարութիւնը զանազան դժգոհութիւններ և խառնակութիւններ միշտ կարող են օժանդակել ուսական նպատակների իրագործմանը:

Աւստրիան չի ձգտում ամբողջապէս տիրել Թիւրքիան: Նրա փառասիրութիւնը շատ լայն չէ, բայց խիստ որոշ է: Նա ցանկանում է Մակեդոնիայով անցնել և իջնել Սալոնիկ, Եգէնան ծովում մի ծոց ունենալու համար, մինչդեռ Ալբանիայի միջից նա աշխատում է, Ադրիատիկի բոլոր ափերը իր ձեռքի տակ ունենալ: Բայց նա բազմաթիւ ծանր արգելքներ ունի այս կրկնակի ծրագիրն իրագործելու համար: Կայսրը ծեր է և ուզում է խաղաղութեամբ մեռնել: Իր ընկերակիցը՝ Ունգարիան, միշտ ծուռ աչքով է նայել որևէ նոր տիրապետութեան, որ դալիս է զօրացնելու կայսրութեան մէջ արաւօնական տարրը: Նոյնիսկ Աւստրիայում կաթոլիկ կուսակցութիւնը տոնաձեռութեամբ կը տեսնէր օրթոդոքս տարրի մեծ աճումը կայսրութեան մէջ: Բոլոր այս պատճառները ստիպում են Աւստրիային առժամանակ ձեռնպահ մնալ: Նրան էլ ձեռնտու է, ինչպէս ուռններին, որ statu quo պահպանուի:

Այս բոլորի հետեանքն այն է լինում, որ երկու պետութիւններ, որոնք ամենից աւելի շահագրգռուած են և ամենից աւելի հնար ունին միջամտելու, մինչև այժմ արել են, կամ ուզում են անել ամենից քիչ: Նրանք ծրագրել են բարենո-

րոգուսներ, նրանք նոյնիսկ այս ծրագրներէից մէկը իրագործելու նշաններ են ցոյց տուել տարօրինակ ձևով: Զարմանալի չէ, որ արդիւնքը, գոնէ դրական արդիւնքը՝ եղաւ զերօ... Մի յուսացէք, որ այդ երկու պետութիւնները ձեռք կ'առնեն երբեք չլուրջ բարենորոգումներ թիւրքիական կայսրութեանը ցաւերը դարմանելու համար:

Իսկ մնացած Եւրոպան:

Գերմանիան Մակեդոնիայում ուղղակի շահեր չունի, բայց նա միշտ կրկնակի շահ ունի բարի-յարաբերութիւններ պահպանել Ռուսաստանի հետ և իր հպատակների համար թիւրքիայում ձեռք բերել արդիւնագործական ձեռնարկութիւնների, մատակարարումների կոնսեցիաներ և առևտրական արտոնութիւններ: Հաւատացած եղէք, որ Գերմանիան թիւրքիայի դէմ չի գնայ, բայց կարող էք համոզուած լինել նոյնպէս որ նա սուլթանի իրական պաշտպանութիւնը յանձն չի առնի այն օրը, երբ պետութիւնները կը վճռեն միջամտել: Ֆրանսիան տարուբերում է երկու զգացմունքի մէջ: Մի կողմից նրա բուռն մարդասիրութիւնը, միւս կողմից դէպի ազատութիւնը տածած իր յարգանքը՝ միանում են արևելեան քրիստոնեաների պաշտպանութեան իր հին աւանդութեան հետ: Բայց նա Ռուսիայի դաշնակիցն է և չէր կամենայ մանանաւանդ այժմ խախտել այդ դաշնակցութիւնը:

Իտալիան Ֆրանսիայի պէս կուսակից է կարգի, խաղաղութեան, մարդասիրութեան և ազատութեան: Բացի այդ նրա մի քանի շահերը պահանջում են, որ Ադրիատիկի վրայ հաւասարակշռութիւնը պահպանուած լինի. գուցէ և մի փոքր փառասիրութիւն ունի տարածելու իր ազդեցութիւնը Ադրիական կան ծովի արևելեան ափերի վրայ: Բայց այս շահերը նրա համար կենսական չեն և ես կարծում եմ, որ ներկայումս այս փառասիրութիւնը չէ որ առաջնորդում է նրա արտաքին քաղաքականութիւնը:

Ինչ վերաբերում է մեզ՝ Պոլսի փրկութիւնը, նեղուցների ազատ մուտքը, և մեր ուրիշ շահերը թիւրքիայում, մեզ համար այլևս նոյն կարևորութիւնը չունին, ինչ որ սրանից երեսուն տարի առաջ: Այնուամենայնիւ մենք թոյլ չենք տայ, որ Բալկանեան թերակղզին ընկնի մի մեծ պետութեան ձեռքը: Մեզ համար լաւագոյնը կը լինէր, որ այս երկրում ազատութեան և խաղաղութեան մի ընթիմ հաստատուէր և լայն ապահովութիւն տրուէր մեր առևտրին: Աւելացնենք այս շահերին և մեր աւանդութիւնները. համարեա միշտ, չնայելով ժամանակաւոր խենթութիւններին, մենք կուուէլ ենք արդարութեան և ազատու-

Յունիս, 1905.

թեան համար. թիւրքական կառավարութեան գարշելի չարագործութիւնները չեն կարող մեր արդար զայրոյթը չյարուցանել:

Ահա, ըստ իս, վեց պետութիւնների դիրքը: Իսկ Թիւրքիան: Պէտք է նրա պատմութեանը կատարելապէս անտեղեակ լինել մտածելու համար, թէ այս երկրում որեւէ բարենորոգում հնարաւոր է քանի նա գտնուում է սուլթանի իշխանութեան, նրա ձեռքի տակ:

Այս խնդրի երկու տեսակ լուծումն հնարաւոր է: Առաջինն է՝ անել Մակեդոնիայում, այն՝ ինչ արուած է Բուլղարիայում և Յունաստանում, այսինքն այդ երկիրը խել Թիւրքիայից: Երկրորդն է՝ պահպանել սուլթանի անուանական իշխանութիւնը, բայց արգելել նրա անձնական միջամտութիւնը և նշանակել մի նահանգապետ, որ պատասխանատու լինի ոչ թէ սուլթանի՝ այլ պետութիւնների առաջ, տալ այդ երկրին առանձին բիւջէ անկախ դատավարութիւն, բաւականաչափ իշխանութիւն ժանգարմերի հաստատելու, ինչպէս կարգ պահպանելու և դատական վճիռներն իրագործելու համար: Հարկ է արդեօք ասել, որ այս երկրորդ լուծումը ներկայումս յարմարագոյնն է, որովհետեւ չի պահանջում ոչ պատերազմ Թիւրքիայի դէմ, ոչ բաժան-բաժանութիւն ըստ ցեղերի փառասիրութեան, կամ ըստ պետութիւնների ձգտումների. միևնոյն ժամանակ սըրանով կարելի էր տառապող ժողովուրդին տալ իրական սփոփանք:

Բայց ինչպէս ձեռք բերել այսքան ցանկալի հետեանքներ: Աւատրո-ռուսական ծրագիրը դուրս եկաւ միանգամայն անօգուտ: Այս՝ կամ առաջիկայ տարին այնտեղի ազգերը իրանց փրկութիւնը կը փնտռեն միայն ապստամբութեան մէջ, որը Թիւրքիան կը զսպի բարբարոսաբար, թէ Բուլղարիան չմիջամտի իր զօրքով: Նոր կոտորածներ կը լինին, և եթէ մի մեծ պատերազմ առաջ չգայ, Եւրոպան ստիպուած կը լինի մի բան անել: Բայց ի՞նչ:

—Նաւատորմիդ ուղարկենք, գրաւենք երկիրն ամբողջապէս, կամ ափերը, ասում են ոմանք: Ես էլ երկար ժամանակ հաւատացած եմ եղել, որ լորդ Սալսբրին Հայաստանում ընտրելով յաջող հոգեբանական մոմենտը կարող էր կանգնեցնել ջարդերը մի բաւականաչափ արագ և եռանդուն գործողութեամբ: Ես դեռ այժմ էլ հաւատում եմ, որ եթէ մենք 1895—1896-ին ուղարկէինք մեր նաւատորմիդը Պոլսի առաջ, Թիւրքիան ստիպուած կը լինէր զիջել, փոյթ չէ նոյնիսկ թէ մենք մեն-մենակ լինէինք:

Բայց ստիպել թիւրքիան դուրս տանել իր զօրքերը Մակեդոնիայից, հաստատել այնտեղ մի քրիստոնեայ նահանգապետ, որ պատասխանատու լինի Եւրոպայի առաջ: Ես ընդունում եմ, որ սա մի դժուարին ձեռնարկութիւն է, եթէ մենք միակ լինենք, և չունենանք միւս պետութիւնների օժանդակութիւնը: Բայց այս խոշոր գործը, այս դժուարին գործը հեշտութեամբ դուրս կը դար, եթէ երկու կամ երեք պետութիւններ միանային: Սուլթանը երեքի սպառնալիքի տակ հաւանակաւորաւ կը զիջէր, եթէ ի հարկէ չստանար որեւէ պետութեան իրական աջակցութիւնը, բայց յատկապէս Ռը պետութեան, ես չգիտեմ:

Երկու կամ երեք պետութեան համերաշխութիւն, ահա այն նպատակը, որին մենք շարունակ պէտք է ձգտենք առանց դադարի, օգտուելով բոլոր յաջող պարագաներից և աշխատելով մանաւանդ գրաւել այն երկու ժողովուրդներին, որոնք ամենից աւելի զգայուն են մարդասիրութեան և արդարադատութեան համար. խօսքս Իտալիայի և Ֆրանսիայի մասին է: Սա Լանդստունի քաղաքականութիւնն է, որ նա պարզել է և գործ է դնում կարծեմ մի տարուց ի վեր, և ես յոյս ունիմ, որ նա նրանից չի հրաժարուի: Ահա թէ թիւրք, ոչ ժողովներում, ոչ պարլամենտում, մենք հակառակ կուսակցութեան անդամներս ոչինչ չենք ասել, իր անձի, իր հայեացքների և իր յոյսերի դէմ: Առ առաւելն մենք ցանկացել ենք, մենք ներշնչել ենք մի աւելի կենդանի, աւելի յարատեւ յարաբերութիւն դէպի Իտալիան և Ֆրանսիան: Առանց Իտալիայի և Ֆրանսիայի աջակցութեան ես նախատեսում եմ Մակեդոնիայում դեռ երկար տարիների խառնակութիւններ և թշուառութիւններ, մինչև որ հասնի այն օրը, երբ իրերի այդ անտանելի կացութիւնը առաջ կը բերի եւրոպական միջամտութիւն, որ գուցէ այն ժամանակ կարծենայ հազարաւոր մարդկային կեանքեր:

* *

Հայաստանում խնդիրը շատ աւելի պարզ է. գոնէ պետութիւնների շահերն այնտեղ նուազ կարևոր և սակաւաթիւ են: Միմիայն Ռուսաստանն է, որ կարող է քաղաքական հայեցակէտեր մէջ բերել: Միւս պետութիւնները ինչպէս և Անգլիան այստեղ միայն մարդասիրական պարտքեր ունին: Եթէ այդ քրիստոնեայ կոչուած պետութիւնները պարտքի ամենափոքր գիտակցութիւնն ունենային, հայկական հարցը կը լուծուէր առանց որ և է դժուարութեան: Բաւական էր նշանակել Եւրոպայի հանդէպ պատասխանատու մի նահանգապետ որ ունենար առանձին բիւրջէ և բաւարար իշխանութիւն կարգը պահպա-

ներու, պաշտօնեաների զեղծումներին և քիւրդերի կողոպուտներին վերջ դնելու համար. և հարցը կարելի էր լուծուած համարել: Արդ, ոչ Գերմանիան և ոչ Աւստրիան երբէք չեն զբաղուել Հայաստանով: Ռուսաստանից համաձայնութիւն առնելը այս ծրագրի համար եւ համարում եմ ոչ կասկածելի և ոչ դժուար, բաւական է, որ Անգլիան, Ֆրանսիան և Իտալիան, համերաշխ՝ բաւարար ճնշումն գործ դնեն Պետերբուրգում:

Ես վերջացրի: Դարձեալ երկու դիտողութիւն եղաւ փակելու համար: Ներկայումս ընդհանուր դրութիւնը չափազանց կրիտիկական է և դժուար բացատրելի, որովհետեւ Մերձաւոր Արեւելքի հարցը կարող է կապուել ուրիշ անցքերի հետ՝ հեռաւոր կամ մօտիկ եւրոպական կամ ասիական:

Աւստրո-ունգարական պետութիւնը կրիտիկսի մէջ է. դժուար է ասել, թէ ի՞նչ դուրս կը գայ այս աւստրո-ունգարական դուալիզմի վերակազմութիւնից, որ երկու տարուց ի վեր փորձում են: Ռուսաստանը պակաս ծանր կացութեան մէջ չէ. ութ օրից, մի ամսից յետոյ արդեօք ի՞նչ կը պատահի. խաղաղութիւն կը կնքւի՞ և կարգ կը հաստատուի՞ իր ներքին նահանգներում, թէ՞ կը շարունակի պատերազմը և կը փոխի իր կառավարութեան ձևը. և ի՞նչ նոր ձև կը ստեղծի նա, և ի՞նչ հակահարուած կ'ունենայ այս ներքին փոփոխութիւնը նրա արտաքին քաղաքականութեան վրայ:

Նոյնիսկ Թիւրքիայում տեսէք թէ որպիսի խառնակութիւններ ու ապստամբութիւններ կարող են տակն ու վրայ անել Արաբիան, մուսուլման Ասիան, ինչպէս և քրիստոնեայ Բալկանը: Տարօրինակ չէ՞ ազգայնական զգացմունքի այս զարթոյումը Ասիայում: Այսօր արաբը չի կամենում ընդունել սուլթանին որպէս հոգևոր և մարմնաւոր պետ, որպէս խալիֆ ըլլոր մուսուլմաններին: Արաբների այս զարթոյումը մեծամեծ փոփոխութիւններ առաջ չի՞ բերի արդեօք Օսմանեան կայսրութեան ներսում: Իսլամ աշխարհում միայն արաբը չէ սակայն որ աւտում է Թիւրքին: Տարօրինակ ժամանակներ են մեր ժամանակները. ամեն տեսակ անակնկալներ կարող են ամեն բոլոր տեղի ունենալ:

Ահա իմ առաջին դիտողութիւնը: Դառնա՛ք երկրորդին: Ո՞րպիսի սկզբունքներով պիտի առաջնորդուի մեր արտաքին քաղաքականութիւնը: Երբեմն ասում են, որ միմիայն գաղթական և առևտրական շահերը մեզ պիտի առաջնորդեն: Ես չեմ կարծում, որ մեր աղգային կեանքի մի այսպիսի նեղ հասկացողութիւն կարողանայ բաւականութիւն տալ մեր ժողովրդի սրտին և հոգուն: Այս ժողովուրդը, հաստատ իմացէք, գիտէ,

որ ինքը և՛ պարտքեր ունի, և՛ շահեր: Եւ չեմ ուզում մեր երկիրը ասպետական արկածների մղել, ինչքան և ազնիւ լինէր, այդպիսի փառասիրութիւնը խնթութիւն է մեզ կամ Եւրոպայի համար պատերազմի վտանգ ստեղծել, որից կարելի էր խուսափել: Բայց զգուշութեամբ և՛ վարպետօրէն Անգլիայի զօրութիւնը ծառայեցնել արդարութեան և ազատութեան գործին, ըստ իս, մի ազգային պարտք է:

Այսօր մենք առիթ ունենք գործ դնելու մեր ազդեցութիւնը Բալկանեան քրիստոնեաների ազատութեան, նրանց ցաւերի թեթևութեան և այն անարդարութեան մեղքը քաւելու համար, որ 1878-ին լորդ Բիկոնսֆիլդի քաղաքականութիւնը պատճառել էր նրանց: Կը հրաժարուէնք արդեօք բոլոր մեր աւանդութիւններից: Յոյս կայ որ Իտալիան և Ֆրանսիան կը միանան մեզ հետ: Յոյս կայ, որ Ամերիկան կը տայ մեզ իր բարոյական աջակցութիւնը, դուք գիտէք, որ նախագահ Րուզվելտը այդ միտքն արտայայտեց և գիտէք նոյնպէս, թէ ամերիկական ժողովուրդը ինչպէս ընդունեց նրա առաջը:

Ուղիղ նայենք ուրեմն այն նպատակին, որին պիտի հետենք, և այն միջոցներին, որ մենք կարող ենք տրամադրել: Նպատակը հետեւեալն է: Մուլթանից ազատուած երկրներում հաստատել ինքնավար ազգեր և նահանգներ, առանց թոյլ տալու, որ նրանց վրայ ծանրանայ հարևան պետութիւնների լուծը: Միջոցները—ահա, թիւրքական կայսրութեան մէջ ապրում են եռանդոտ, գործունեայ, խելացի ցեղեր: Բուլգարը ուժեղ է, համբերող, քաջ, դիմացկուն, որ փորձով ցոյց տուեց պատերազմի դաշտում, ինչպէս արուեստների մէջ և խաղաղութեան ժամանակ: Հայը դարերից ի վեր ապրում է իր նախնիքների կրօնի և լեզուի փառաւոր աւանդութիւններին անյողդող հաւատարմութեամբ: Ամենադաւան հալածանքները չկարողացան նշրան վերջնականապէս ընկճել և ոչնչացնել. ազգը միշտ յարատեց, ոտքի ելաւ, նա կարողացաւ շնորհիւ իր գերազանց ընդունակութիւնների, իշխանութիւն և ազդեցութիւն ձեռք բերել, ինչպէս մի ժամանակ բիւզանդական կայսրութեան մէջ, երբ նա տուեց այնքան նախարարներ և զօրավարներ:

Մի մոռացէք մանաւանդ այս փոքրիկ, բայց արի ալքանական ազգը: Բնութիւնը օժտել է ալքանացուն այնպիսի ուժով և արիւթեամբ, իշխելու այնպիսի ոգով և գերազանց կարողութեամբ, որ նա այսօր ամբողջ արևելեան Իսլամի մէջ գրաւում է առաջնակարգ տեղ: Եթէ ալքանացիք իրանց լեռների ծոցերում մնացել են կիսավայրենի, մեղքը նրանցն է, ո-

րոնք զրկել են այդ ժողովրդին քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնից:

Որպիսի դժբախտութիւն, եթէ այս բոլոր ազգութիւններից իւրաքանչիւրը չհասնի ազատ զարգացման, անկախ կեանքի, հեռու որեւէ բռնակալութիւնից ինչպէս և որևէ երկրի հետ միանալուց: Եւ ընդհակառակը որպիսի բարիք, որպիսի ապահովութիւն նրանց համար, Եւրոպայի համար, մարդկութեան, գուցէ և քաղաքակրթութեան ապագայի համար, թէ նրանցից իւրաքանչիւրը կարողանայ պահպանել իր անհատականութիւնը և ազատօրէն տնօրինէ իր ճակատագիրը: Այժմէն իսկ արեւմտեան ազգերի շահը պահանջում է, որ այս ազգերը չընկնին ոռոտական կամ աւատրիական լծի տակ: Բայց պէտք է սահմանափակել մեր ծրագրերը և ոչ նեղացնել մեր հայեացքը այսօրուայ մանր շահերի համեմատ: Մեր նեղ հորիզոնից աւելի հեռու դժգոհ քաղաքակրթութեան վերջնական յաղթանակի համար ապագան լինչ է վերապահել այս երիտասարդ, ուժեղ, ազգերի համար, որոնք ազատուելով թիւրքական անարդութիւններից, և ձեռք բերելով պատուաւոր և ապահով կեանք, գուցէ կը տան այդ դժբախտ Արևելքին բարօրութիւն, խաղաղութիւն և հին դարերի փառքը:

Ջէմս Բրայս